

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

VÁROSBA VÁNDORLÁS AZ 1990-ES ÉVEK KÖZEPÉN¹

EKE PÁLNÉ

Bevezető

A rendszerváltás vándorlások szempontjából legfeltűnőbb jelensége, hogy a határok megnyitásával Magyarország bekapcsolódott a nemzetközi migrációba. Az ide- és elvándorlások mérlege pozitív, azaz nagy számban élnek nálunk idegenek, más országok állampolgárai.

A nyolcvanas évek végének gazdasági-társadalmi-politikai történései azonban nemcsak a határokat átlépő, hanem az országon belüli vándorlásokra is hatással voltak. Ez utóbbiakat a lakóhelyváltoztatással járó, állandó vándorlásokon keresztül kísérem meg bemutatni. Még közelebbről azt vizsgálom, hogy kik és miért költöznek az 1990-es évek közepén városokba?

Az állandó vándorlások alakulása Magyarországon a tervgazdaság évtizedeiben

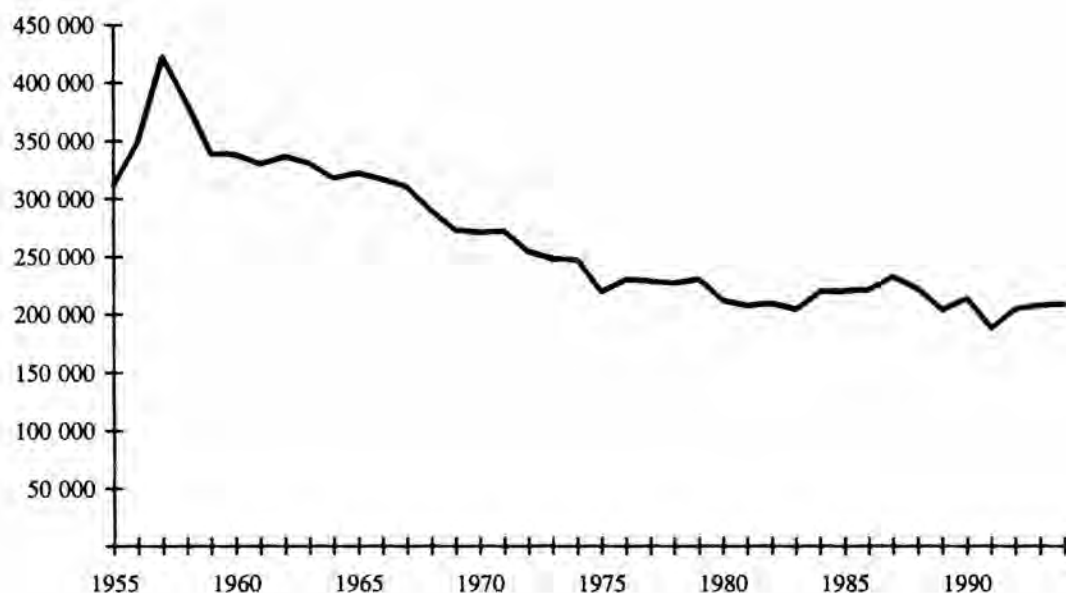
Az 1948-as fordulat gazdaságpolitikai célkitűzését — az agárországból ipari állammá válást — csak a népesség drasztikus területi átcsoportosítása révén lehetett rövid idő alatt megvalósítani. A cél szentesítette az eszközt: az ország iparosítása a mezőgazdaságban keletkezett jövedelmek elvonása, átcsoportosítása révén valósult meg. A migrációt kiváltó lejtőt az állam hivatalos gazdaságpolitikája építette fel, kezdetben, az 1950-es években nagyon "meredekre". A szűk területekre koncentrált nehézipari nagyberuházások a biztos jövedelemmel jelentették — a nemzetközi szakirodalomból kölcsönözve a terminológiát — a pull faktort, a vonzó tényezőt; a kisparaszti mezőgazdaság rövid három éve után a tsz-szervezések és a kötelező beszolgáltatás pedig a push faktort, a vidék, a falusi térségek taszítását garantálta.

Az 1. táblázat és az 1. ábra jól érzékelteti, hogy 1955 és 1960 között hatalmas tömegek mozdultak meg s vándoroltak el a falvakból az ipari területekre.

1. tábla A belföldi vándormozgalom nagysága 1955–1960 között

Év	Lakóhelyváltoztatások					
	állandó jelleggel		ideiglenes jelleggel		összesen	
	szám	ezer lakosra	szám	ezer lakosra	szám	ezer lakosra
1955	312 583	31,8	293 418	29,9	606 001	61,7
1956	349 651	35,3	281 003	28,4	630 654	63,7
1957	427 613	48,0	429 353	43,6	901 966	91,6
1958	383 623	38,8	376 038	38,1	759 661	76,9
1959	339 415	34,2	366 643	36,9	706 058	71,1
1960	338 206	33,9	365 129	36,6	703 335	70,5

¹ A kutatómunka lehetőségét a CEU RSS Grant és az OTKA támogatása teremtette meg számomra.

1. ábra Az állandó vándorlások alakulása Magyarországon 1955–1995 között

E hiteles adatok szerint a 6 év alatti több mint kétmillió tömegű állandó vándorlás az aktív keresők akkori számának a fele volt. Úgy is lehet nézni, hogy az ország népességének több mint ötöde elhagyta állandó lakhelyét és újba költözött. Támpont az is a nagyságrend megítéléséhez, hogy 1950 és 1960 között fél millió fővel csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Akik felhagytak ezzel a tevékenységgel, családotól otthagyták a falut is. Akárhonnan nézzük a folyamatot, e hatalmas megmozdulásban szakadtak el azok a szálak, amellyel a magyar társadalom az évszázados paraszti kultúrához kötődött. A vándorlások követték a nagy, állami, ipari beruházásokat. Azok a fővárosra és környékére, az Észak-Dunántúlra, a Zagyva és Sajó völgyébe, valamint a Mecsek szénvidékére koncentrálódtak. Itt teremtődött a legtöbb ipari munkahely, e területek gyakorolták a legnagyobb vonzást munkahelykínálatuk révén.

Az ipari beruházások országos átlagát 100-nak véve, az ötvenes évek végén ennek a jelzőszámnak a maximuma (Budapesten 214, Komárom megyében 226) és a minimuma (Szabolcs-Szatmár megye 26, Bács-Kiskun megye 31) közötti eltérés 7-9-szeres, az 1970-es évek elején is még kétszeres. A bő két évtizedig változatlan beruházási intenzitás tartósan meghatározta az elköltözzéssel járó állandó vándorlások fő irányait. Ezek a következők voltak:

1. centrális mozgások az ország minden vidékéről Budapestre és a fővárosi agglomeráció településeibe, illetve az egyes területekről azok központjaiba,
2. az ország keleti vidékeiről nyugatra történő vándorlás (a Tiszántúlról Budapestre és az agglomerációba, a Duna–Tisza közére, Észak- és Dél-Dunántúlra; a Duna–Tisza közéről a Dél-Dunántúlra),
3. az ország déli részéről északra (a Tiszántúlról az északi iparvidékre, a Duna–Tisza-közéről Budapestre és az agglomerációba, a Dél-Dunántúlról Észak-Dunántúlra),
4. az ország nyugati vidékeiről keletre (a Dunántúl nyugati megyéiből a Dunántúl keleti megyéibe és Budapestre).

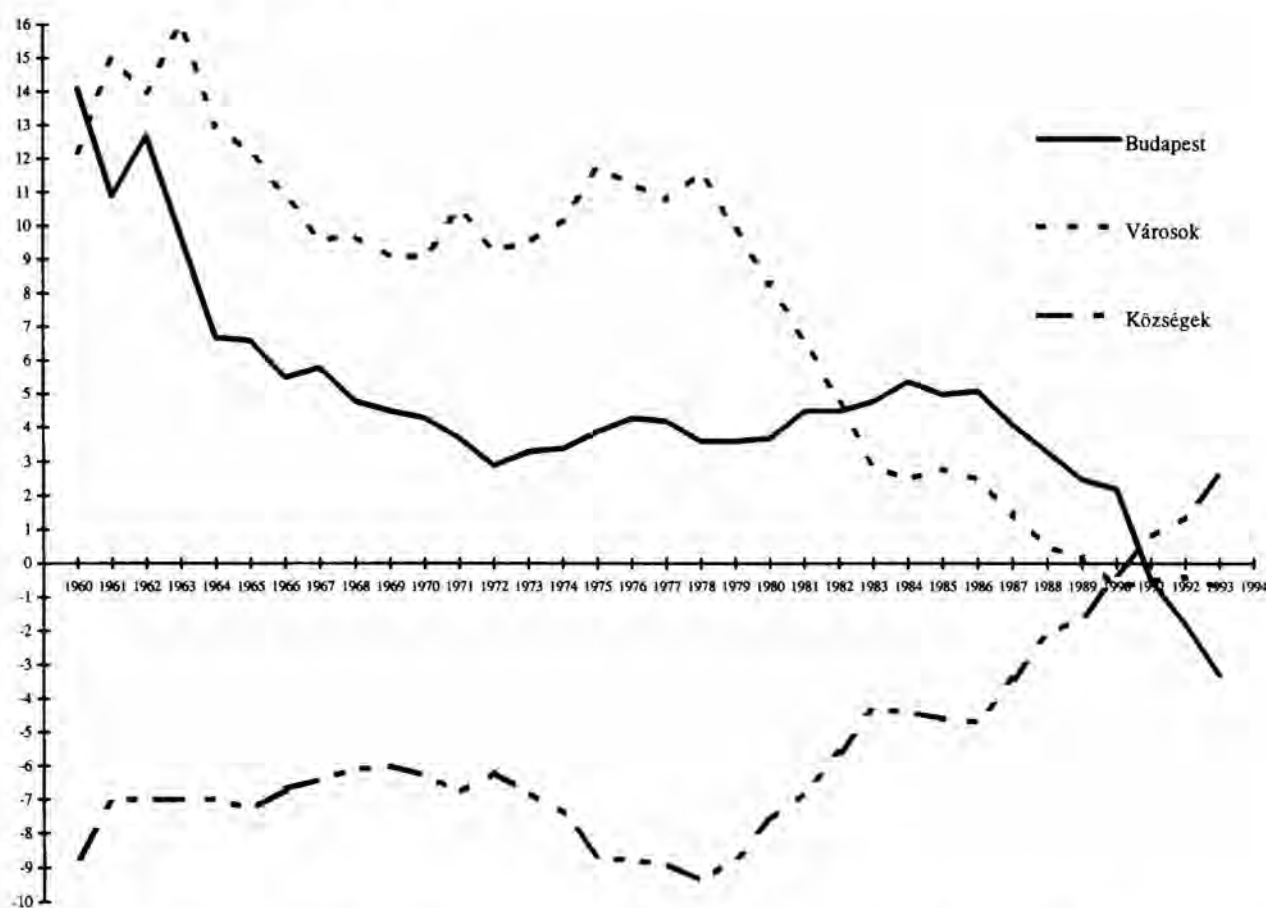
A makroregionális népességvándorlásban két régió szerepe hosszú távon rögzül: az Alföldé és a főváros körül szerveződő Központi körzeté. Az előbbi a folyamatos elvándorlások révén veszíti, utóbbi növeli népességét. Az Alföldről az ötvenes évek elejétől számított három és fél évtized alatt az átlagos természetes szaporodásnak megfelelően közel félmillió fő költözött el (Tóth J. 1988) az ipari körzetekbe, elsősorban Budapestre és környékére, de az észak-magyarországi, az észak- és közép-dunántúli iparvidékekre, sőt a dél-dunántúli Mecsek vidékére is. Az

elvándorlás mértéke az Alföldről nem volt mindenütt egyforma. Különösen azokról a vidékekről erőteljes az elköltözés, amelyeket a legkésőbb ért el az ipari decentralizáció keretében a munkahelyteremtő vidéki iparosítás. Az országosan nagyüzemivé átszervezett, gépesített mezőgazdaság egyre kisebb szerepet játszott a foglalkoztatásban, s az újonnan munkába lépőknek csak az iparral rendelkező térségek biztosítottak alkalmazási lehetőséget. Az Alföld északi részén a vidéki ipartelepítés megkésettisége mellett még a hagyományosan magas természetes szaporodás is hozzájárult a tartósan nagy munkaerő-feleslegek kialakulásához.

A legnagyobb negatív vándorlási mérlegek évtizede az alföldi megyékben a tsz-szervezés befejezésének (1961) dátumával kezdődő hatvanas évtized. Ekkor kétszázezer főt meghaladó az elköltözésekkel járó vándorlási veszteség. Szabolcs-Szatmár megye vesztesége több mint a harmadát tette ki ennek az értéknek.

Az urbanizáció jegyében zajló falu—város vándorlások is válogattak az ország különböző területei között, s mivel a városi népességnövekedést is a bővülő foglalkoztatást biztosító ipari munkahelyek táplálták, ez települési szinten tovább mélyítette a nagy régiók közötti fejlettségi különbségeket, s tartósan rögzítette a migrációs irányokat. Végigtekintve az elköltözéssel járó állandó vándorlások trendjén (lásd az 1. ábrát) jól látható a csökkenő tendencia. Az ötvenes évekhez képest kétharmadára esett a vándorlások mennyisége. A kétszázazres nagyságrend körüli érték máig megmaradt.

Nagyon nagy változás következett be azonban a vándorlások településtípusok szerinti megoszlásában az utóbbi néhány év alatt.

2. ábra Budapest, a városok és a falvak 1000 lakosra jutó vándorlási különbözetének alakulása 1960–1994 között

Budapest, a többi város és a falvak vándorlási mérlegeinek hosszú távú trendjei érdekesen alakulnak, mert érzékenyen követik a tervgazdaság időszakában a gazdaságpolitikai döntéseket. A

Budapestre történő betelepülés 1962-től történő korlátozása jól tükröződik a vándorlási egyenleg pozitívumának a csökkenésében. Az 1960-as évtized vidéki ipartelepítési politikájának eredménye — a vándorlások csökkenő volumene mellett — a falusi elvándorlás mérséklődése is. Ingázási lehetőség adódásával nem költöznek el feltétlenül a falvakból az újonnan munkába lépők.

Az 1970-es évektől ismét növekszik a falusi elvándorlás, és emelkednek mind Budapest, mind a városok pozitív egyenlegei. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió útmutatása nyomán elkészített megyei településfejlesztési tervekben a központi szerepkör nélkül maradt települések — a falvak zömének — mobil népessége ismét nagyobb arányban mozdul el a korábbi időszaknál. A hetvenes évek végétől kezdődik a városi vándorlási pozitívumok csökkenése és a falvak negatív mérlegének a nulla felé közelítése. Budapest kis fáziskéséssel követi a városokat. A váltás 1989–1991 között történt meg. Az 1. ábrán látható, hogy az állandó vándorlások volumenének ingadozása nem követte az irány szerinti alapvető váltást: a 200 ezer fő körüli érték kisebb amplitúdójú elmozdulásokkal stabilnak mondható.

Mivel magyarázható, hogy az 1990-es évtized — miközben az ország egészének természetes fogyása tovább tart, s a vándorlások nagyságrendje (kettőszázezer fő körüli) sem változott meg — a vándorlások irányában az előző fél évszázados trendet megfordította, s Budapesttel és a városokkal szemben a falvakat tette nyereségessé?

— Az urbanizáció ciklikus alakulását elfogadva (Enyedi Gy. 1988) magyarázat lehet, hogy a magyarországi urbanizáció — túljutva a városrobbanás és az azt követő relatív dekoncentrációs szakaszon — a harmadik fázisba, a dekoncentráció ciklusába lépett. A fejlett világ városi népességének növekedése ebben a szakaszban megállt, s a nem városi térségek népességfejlődése mutatkozott, mutatkozik erőteljesebbnek.

— Félő, hogy nem ez a helytálló magyarázat. Az igazság keresésében a vándorlási okokhoz kell visszatérnünk. Azt, hogy a magyarországi belső migráció nagyobb része hosszú ideig munkajellegű volt, bizonyítják a településtípusok vándorlási egyenlegeinek változásai (lásd a 2. ábrát). Amikor a munkahelyek a városokban koncentráálódtak, ott jelentkeztek a pozitív egyenlegek, amikor a vidéki ipartelepítés során a települések szélesebb körében a munkahelykínálat növekvővé vált, ez rögtön megmutatkozott a csökkenő negatív falusi vándorlási mérlegekben.

A lakásbejelentéseken alapuló vándorlási statisztikák 1960 óta kérdeznak rá a vándorlás okára. A válaszok összegzése és ennek időbeli alakulása azt bizonyítja, hogy fokozatosan csökken a munkavállalás céljából történő vándorlások részesedése az összes vándorláson belül.

2. tábla A belső vándorlások cél szerinti megoszlása 1960–1992 között, %

A vándorlás célja	1960		1970		1980		1989		1992	
	állandó	ideiglenes	állandó	ideiglenes	állandó	ideiglenes	állandó	ideiglenes	állandó	ideiglenes
Munkavállalás	17,8	47,8	14,1	42,3	39,4	55,2	6,7	22,8	5,4	13,2
Munkahelyhez közelebb költözés*	16,3	12,2	20,8	12,5	3,2	0,7	29,7	5,3	27,4	4,8
Eltartóval együtt költözés	40,6	10,5	35,5	7,9	26,6	6,0	18,9	6,1	18,5	7,8
Házasság, válás	9,3	1,7	13,5	3,4	10,1	1,5	13,2	5,7	8,3	4,1
Tanulás	1,6	12,2	1,3	23,7	0,5	24,0	0,9	18,8	0,7	24,6
Üdülés, látogatás	0,1	8,4	0,4	3,7	7,5	4,8	0,1	1,0	0,1	1,5
Egyéb, ismeretlen	14,3	7,2	14,4	6,5	12,7	7,8	30,5	40,3	39,6	44,0

* 1970, 1980, 1992: Itt szerepel a lakáscsere és az új lakásba költözés is.

Valószínűsíthető az összefüggés az ország gazdasági nehézségeinek növekedése és a munkajellegű belső vándorlások csökkenése között. A munkahelybővítő nagy állami beruházások a nyolcvanas évektől fokozatosan csökkentek, alacsony szinten stabilizálódtak. A magánvállal-

kozások megjelenésével, fokozatos bővülésével, a szürke- vagy feketegazdaság izmosodásával odalett az egységes, állam által ellenőrzött, kézben tartott munkaerőpiac, ahol a munkaerő mennyisége, képzettsége iránti igény és az annak megfelelés a központi tervezés részét képezte. Mindezt betetőzte a nyolcvanas évtized végén megjelent s robbanásszerűen az egész országban elterjedt munkanélküliség. A munkaerőpiac kiszámíthatatlanná, szegmentálttá vált, mozgásait csak közvetett jelenségekből lehet követni (Fassmann, H. 1993; Richter, U. 1994).

Feltételezésem szerint a vándorlások alakulásának figyelemmel kísérése jelzésekkel szolgál a munkaerőpiaci mozgásokról. A nagy régiók közötti népességmozgásokban egészen a nyolcvanas évtized végéig egy kelet-nyugati, dél-északi és nyugat-keleti, azaz a központi körzet felé mutató mozgás érvényesült. Az Alföld megyéi, a nyugati országhatár-perem sorozatosan negatív mérlegűek voltak. Az 1993-as irányok már mást mutatnak. Megszűntek a nyugati országhatár melletti megyék negatív vándorlási egyenlegei, az egész Észak-Dunántúl nyereségessé vált, s a vándorlási irányok a tőle keletre fekvő országrészek mindegyikéből, a központi körzetből is, erre mutatnak. A külföldről jövő tőkeinvestíciók és a vándorlási irányok módosulása között világos az összefüggés: a vegyestársaságok a legnagyobb sűrűséget Pest megyében és az Észak-Dunántúlon mutatják.

A migráció 2. ábrán látható város-falu irányváltása a fentiek tükrében félő, hogy válság-jelenség. Az eltelt évtizedek alatt a központi körzetben és más városokban munkát találó, vidékről odavándorolt, zömében szakképzetlen munkaerő munkanélkülivé válván nem tudja fenntartani lakótelepi panellakását, és sokan visszaköltöznek a falvakba. Egyrészt, mert még megvannak a falusi gyökerek, másrészt az élet olcsóbb falun. Az EU-országok munkanélküliségét vizsgáló szakirodalomban olvasható (Fassmann, H. 1993; Richter, U. 1994), hogy a munkanélküliség növekedésével az egyes tagországokban párhuzamosan megáll a mezőgazdaságban tevékenykedők számának a csökkenése. Erre a jelenségre figyelhetünk fel mi is azzal a különbséggel, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése nem állt meg, a gazdasági válság ezt az ágazatot is keményen sújtja. Érdekes arra is felfigyelnünk, hogy Pest megyében is tapasztalható vándorlási veszteség, az elvándorlás iránya onnan is nyugat felé mutat. Ez arra utal, hogy a vándorlások szelektivitásában eddig alig jelentkező tényezők kapnak hangsúlyt, mégpedig a tőke és a szakképzettség. A falvakba vándorlást az is erősíti, hogy a földprivatizációban sok városlakó is érdekeltté vált.

Városba költözések az 1990-es évek közepén

Izgalmas kérdés — mint láttuk a 2. ábra alapján, a kilencvenes évektől már városi vándorlási veszteség mutatkozik —, hogy kik és miért költöznek ezekben az években is városokba Magyarországon? A kérdésre a statisztikai kiadványok alapján nem adható válasz. Az állampolgári jogok védelme érdekében 1993-tól megszűnt az állandó költözések okának regisztrációja. Az új helyzetben csak a kiterjedt kérdőíves felmérések adnak lehetőséget a valószínű okok feltárására. Még bizonytalanabb a vándorlások prognosztizálása.

A CEU RSS- és az OTKA-pályázat adta lehetőség keretében egy felemelkedő nyugat-magyarországi és egy leszakadó kelet-magyarországi térség összesen 6 városában — 5 olyan megyeszékhelyen, amelyek többsége regionális centrum is, és egy kisvárosban — folytattam kérdőíves felmérést az 1995-ben beköltözők körében (Győr, Szombathely, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Vásárosnamény voltak a kiválasztott városok). A kérdőív a vándorlások klasszikus kérdéseire keresi a választ: honnan, kik, és miért költöztek be 1995-ben a kiválasztott városokba.

3. tábla A beköltöző háztartásfők előző lakhelye, %

Város	Saját megye		Budapest	Külföld	Más megye	
	város	falu			város	falu
Győr	12	42	20	0	23	3
Szombathely	22	41	8	4	22	2
Miskolc	28	45	7	0	16	4
Nyíregyháza	20	49	7	1	19	4
Debrecen	22	17	3	3	32	23
Vásárosnamény	23	63	6	2	6	0

A 3. táblázatban a beköltöző háztartások származási helyei láthatók. Debrecen, Győr és Szombathely azok a városok, amelyek 1995-ben a legtöbb, nem a saját megyéjükbe érkező bevándorlót fogadták, beköltözőik nagyobbik fele városokból települt át. Győr innovatív zónában való fekvésének biztos jelzése a Budapestre beköltözők 20%-os aránya. Miskolc, Nyíregyháza és Vásárosnamény vonzása alig terjed túl a megyehatáron. A munkanélküliséggel leginkább sújtott térségek centrumai nem kínálnak lehetőséget távolabbi vidékek lakóinak. Igaz, hogy csak egyetlen kisváros szerepel a mintában, de a megyeszékhelyekkel összehasonlítva beköltözőinek származási helyeit kitűnik, hogy azok uralkodóan a megyében, s annak is a falvaiban vannak.

A fejlett nyugati országok belső migrációja a fiatal korosztályok (35 év alattiak) esetében egy erős, nagyvárosok felé irányuló mozgást jelent a perifériaterületekről a jobb tanulási és kedvezőbb elhelyezkedési lehetőségek miatt. Az idősebb (50 év feletti) korosztályok viszont ismét a kisebb, "emberibb léptékű" települések, kisvárosok, falvak felé veszik az útjukat, azokban szándékozván leélni nyugdíjas éveiket (Gatzweiler, H. 1975; Franz, P. 1984; Genosko, J. 1980; Skeldon, R. 1990). Ebből nálunk jelenleg annyi érzékelhető, hogy a nagyvárosok mellett, hogy a perifériák vonzáscentrumai, színterei a városközi áramlásoknak is. A kisvárosokba egyáltalán nem tapasztalható a centrumokból történő nagyarányú áttelepülés.

4. tábla A beköltöző háztartások összetétele, %

Város	Egyedülálló		Házaspár	Házaspár gyermek(ek)kel	1 szülő gyermek(ek)kel	Egyéb (élettárs stb.)
	nyugdíjas	munkaképes				
Győr	10	20	24	38	5	3
Szombathely	16	37	18	18	6	4
Miskolc	7	19	20	26	15	13
Nyíregyháza	5	18	22	37	16	2
Debrecen	8	32	22	22	4	12
Vásárosnamény	6	29	35	25	2	2

A beköltöző háztartások nagyságát, összetételét bemutató 4. táblázatban a legfeltűnőbb az, hogy nagyon magas az egyedülállók és a gyermektelen házaspárok aránya. Valamennyi városban közelíti a beköltözők felét, de Vásárosnamény, Szombathely és Debrecen esetében a 2/3-át is meghaladja. Ez a korábbi időszakhoz viszonyítva feltűnő jelenség. A 2. táblázatban látható, hogy az állandó költözéseknél igen nagy arányban voltak a családdal együttköltözők, amely arra utal, hogy a hatvanas-hetvenes években a fiatal költözők között nagy arányt képviseltek a gyermekes házaspárok. Ők a városok állami lakásépítkezései révén a biztos, de a mainál legalábbis biztosabb egzisztencia-teremtés esélyével választották a városokat lakhelyül.

Annak, hogy kisméretű háztartások költöznek a városokba, több magyarázata is lehet. Demográfiai háttere az, hogy csökken a házassági kedv, s a fiatal beköltözők legalábbis gyermek nélkül próbálnak szerencsét, változtatnak települést. Így van ez még a Tiszántúl északi,

magas természetes szaporulatú vidékein is, ahol a családi tradíciók még erősebbek, ennek ellenére feltűnően nagy az egyedülálló fiatal beköltözők részesedése. Gazdasági háttérként a biztos munkalehetőség hiánya mellett a lakáshoz jutás nehézségét is említhetjük.

5. tábla A beköltöző háztartásfők életkor szerint, %

Város	Életkor (év)			
	—29	30—45	46—60	61—
Győr	46	30	14	10
Szombathely	50	24	16	10
Miskolc	32	35	15	18
Nyíregyháza	49	38	7	6
Debrecen	44	29	11	16
Vásárosnamény	62	18	14	6

A vándorlások szelektivitásának legerősebb oldala az életkor szerinti. Ha nem kényszerből, hanem szabad elhatározásból mennek végbe, mindig a fiatal népességszociális csoportok vesznek bennük részt. Nincs ez másként napjaink Magyarországon sem. Valamennyi város beköltözői zömmel fiatalok, 3/4-4/5 részben 45 év alattiak. A 29 évnél fiatalabbak feltűnően nagy arányban vannak Vásárosnamény beköltözői között (62%), de a megyeszékhelyeken is a beköltözők közel felét adják. Miskolc hanyatló gazdasági pozícióját jól jelzi, hogy a fiatal munkaképes beköltözők itt vannak a legkevesebben.

6. tábla A beköltöző háztartásfők iskolai végzettsége, %

Város	8 általános vagy kevesebb	Szaktanulmányi képző vagy egyéb szakiskola	Gimnázium, szakközépiskola	Főiskola, egyetem
Győr	17	8	28	47
Szombathely	8	10	40	42
Miskolc	31	15	33	21
Nyíregyháza	11	20	37	32
Debrecen	18	18	43	21
Vásárosnamény	31	33	23	11

A háztartásfők iskolai végzettsége alapján elmondható, hogy az ország nagyvárosaiba akár közvetlen, akár távolabb környékekről, s más megyékből is a magasabb iskolai végzettségűek beköltözése az uralkodó. Az érettségizett és felsőfokú szakképzettséggel rendelkező háztartásfők aránya a megyeszékhelyeken — Miskolc kivételével — legalább 2/3-os az összes betelepülők között. Miskolc kedvezőtlen gazdasági helyzete a kvalifikált beköltözők alacsony arányából is kikövetkeztethető. Győr és Szombathely kiugró diplomás arányai pont az ellenkező pólusú gazdasági pozíciót bizonyítják. Mindegyik nyugat-magyarországi város kitűnik abban is, hogy beköltözőiknek közel fele más megyék városaiból, illetve Budapestről származik. Ez az arány a többi megyeszékhely közül csak Debrecenre jellemző, ott azonban főként a tanulási céllal beköltözők dominálnak, azok, akiknek még nincs diplomájuk. A kisváros, Vásárosnamény beköltözőinek legnagyobb aránya, 2/3-a maximum szaktanulmányi képzőt végzett, a munkaerőpiacon kevés eséllyel szereplő fiatal. Ez azért is elgondolkodtató, mert e kisváros elemi centrumként ugyan, de évszázadok óta központi szerepkörű települése az apró- és törpefalvas beregi kistájnak. Egy, az 1970-es években elvégzett magyar várostipizálás (Papp, A. 1978) szerint a vegyes funkciójú városok kategóriájába tartozik, tehát azok közé a magyar városok közé sorolható, amelyekben a központi szerepkörök a keresők foglalkozási arányaiban is kifejezésre jutnak.

Az iskolai végzettség jórészt kijelöli a beköltöző háztartások helyét a munka világában. Nem okoz meglepetést, hogy a vezető és középszintű alkalmazotti háztartásfők Győr és Szombathely bevándorlóinak nagyobb felét teszik ki. Debrecen és Nyíregyháza esetében viszont viszonylag magas az alsó szintű alkalmazotti háztartásfők aránya. E két megyeszékhelyen a szolgáltató szektor magánvállalkozásai a korábbi időszakhoz képest ugrásszerűen megnöttek, ez fejeződik ki az említett háztartásfők aránynövekedésében. A nyugdíjas és járadékos beköltözők aránya csak a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei városokban nem számottevő. Ez nemcsak azért van így, mert a megye népessége fiatalos korösszetételű. Az is az oka, hogy az idős embereket életformájuk a falvakhoz köti.

7. tábla A beköltöző háztartásfők gazdasági aktivitás szerint, %

Állás, beosztás	Győr	Szombathely	Miskolc	Nyíregyháza	Debrecen	Vásárosnamény
Vezető alk., vállalkozó, szabadfoglalkozású	28	36	18	12	16	13
Középszintű alkalmazott	25	14	18	28	14	8
Alsószintű alkalmazott	0	8	8	27	17	10
Szaktanácsadó	12	8	12	10	7	13
Betanított- és segédmunkás	7	2	6	7	3	13
Mezőgazdasági kereső	0	0	0	0	1	0
Munkanélküli	0	6	8	7	10	21
Nyugdíjas, járadékos	18	22	28	7	20	13
GYES, GYED	2	2	0	0	1	4
Katona	0	0	0	1	0	4
Tanuló	8	2	2	1	11	0
Háztartásbeli	0	0	0	0	0	1

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében — amelynek urbanizációja rövid múltú, s a gazdasági recesszióval hamar meg is torpant — nincs mély társadalmi gyökere az urbánus életformának. Hiába van nagyszámú városa — Pest megyével megegyezően a legtöbb város itt van, szám szerint 16 — ezek kisvárosok. A megye népességének nagyobbik fele máig falulakó. A kisvárosok korábbi vonzásukat ipari munkahelyeiknek köszönhetnék, amelyekből a más megyei székhelyű fióküzemek bezárásával a munkanélküliek visszaköltözése megindult a falvakba. Vásárosnamény munkanélküli beköltöző háztartásai látszólag ellentmondanak ennek, azonban ők valamennyien családi okot jelöltek meg költözési indítékként.

8. tábla A lakásfenntartási költségek (rezsi, törlesztés, lakbér stb.) a jövedelem arányában, %

Város	A jövedelem			Nem válaszolt
	harmada alatt	harmada-fele között	felénél nagyobb	
Győr	19	18	13	50
Szombathely	11	27	62	0
Miskolc	35	27	29	9
Nyíregyháza*	25	27	28	12
Debrecen	34	30	16	20
Vásárosnamény	33	27	40	0

* A megkérdezések nem terjedtek ki a városhoz csatolt tanyabokrokra.

A kérdőív legkényesebb kérdésének természetesen a jövedelem összegére vonatkozó bizonyult (lásd a 8. táblázatot). A felkeresetteknek számottevő része még a viszonylag tág határok ellenére sem volt erről hajlandó nyilatkozni. A kérdezőbiztosok nagyon sok elutasításban részesültek. A válaszok alapján történő számítás eredménye a 8. táblázatban szereplő adatsor, mely

azt mutatja, hogy a beköltöző háztartások összes jövedelmének hány %-a megy el a lakás fenntartására. Jól látható a táblázatból, hogy a jövedelmek harmadánál kevesebbet a beköltözőknek kisebb aránya fordít a lakáskiadásokra. A beköltöző háztartások túlnyomó többsége a legálisan megkeresett (bevallott) jövedelmének harmadát, felét, vagy még ennél is nagyobb arányát a lakásfenntartásra költi el. A mai emelkedő megélhetési költségek mellett ezeket a magas lakásfenntartási arányokat csak úgy lehet elképzelni, ha feltételezzük, hogy a jövedelem felénél többet a lakásra fordítani kényszerülők valami egyéb jövedelemforrással is rendelkeznek. A jövedelem felénél többet fizetők aránya kiugró Szombathelyen (62%), de a többi városban is jelentős. Ez arra enged következtetni, hogy a városi beköltözőket nagy arányban vonzhatja a fekete munka lehetősége. Talán nem véletlen, hogy Szombathelyen kiugróan magasak a lakás-rezsik, hiszen nagyon sok bevándorló a szomszédos Ausztria illegális munkalehetőségeivel számol. Erről kiválasztott interjúalanyokkal történő személyes beszélgetések során is meggyőződtem.

9. tábla Az előző és a jelenlegi lakóhely lakástípus szerint, %

Város	Saját családi ház		Saját öröklakás		Főbérlet, szolgálati lakás		Albérlet		Szülők, rokonok, család	
	előző	jelenlegi	előző	jelenlegi	előző	jelenlegi	előző	jelenlegi	előző	jelenlegi
Győr	19	2	25	63	3	7	3	2	50	26
Szombathely	16	15	25	38	4	8	18	6	41	34
Miskolc	30	4	16	71	8	4	8	5	38	16
Nyíregyháza*	10	1	28	68	11	11	2		48	14
Debrecen	32	18	12	54	8	4	1	9	47	15
Vásárosnamény	12	23	0	14	8	13	6	2	74	48

* A megkérdezések nem terjedtek ki a városhoz csatolt tanyabokrokra.

A 9. táblázat számaiból elsőként legegyszerűbb következtetést levonni Vásárosnamény beköltözőit illetően. Az uralkodóan falusi térségekből érkezettek saját öröklakás nélküli környezetből jöttek. Zömmel eddig is, ezután is szülőknél lakó fiatalok, akik családi helyzetük megváltozása miatt költözködtek.

A megyeszékhelyekre beköltözőknél a saját öröklakások nagy aránya több okra vezethető vissza. Győr és Szombathely esetén a diplomás, magasán kvalifikáltak aránya — akik magasabb jövedelmi kategóriáik révén könnyebben hozzá tudnak jutni — kiugró (bár Szombathelyen sok a "hazaköltöző", már nem egészen fiatal köztük). Debrecenben és Nyíregyházán az mutatkozik meg, hogy a felsőfokú oktatási intézményekben tanuló egyetemistáknak, főiskolásoknak a tehetős vidéki szülők lakást vesznek és tartanak fenn, Miskolcon pedig a beköltözők a magyar nagyvárosok legnyomottabb áráival találkozhatnak, s így olcsón jutnak öröklakáshoz. Ez a táblázat működő lakáspiacról, s a piac szereplőinek gazdasági szituációjáról tudósít.

Nyilvánvaló, hogy a vidéki nagyvárosokban a családi házak piaci értéke a legmagasabb. Az előző lakóhelyen családi házzal rendelkező háztartásfőeknek minden esetben kisebb része, Győr, Miskolc és Nyíregyháza esetében töredéke lakik új helyén is e lakástípusban. A vidéki kisváros, Vásárosnamény beköltözői viszont korábbi lakhelyükhöz képest dupla arányban költöztek családi házba.

Mint látható, a legnagyobb arányban mindegyik nagyváros beköltözői öröklakás-tulajdonosok lettek. E tulajdonlási forma az előző településükön kevéssé volt jellemző rájuk. Ebből — a vándorlási okok ismeretében — arra lehet következtetni, hogy a lakás-orientált vándorlások a városba költözések fontos mozgatórugóivá lettek. A privatizált egykori állami bérlakások a nagyvárosi lakáspiacok legfontosabb szereplői, s ezek forgalmi értéke és a hozzájutók aránya

között összefüggést lehet feltételezni. Miskolc beköltözői 71 %-ban öröklakás-tulajdonosok lettek, annak ellenére, hogy a legkisebb munkaerő-vonzása ennek a településnek van.

A zömmel fiatal korosztályokhoz tartozó beköltözők körülbelül fele korábban a szülőknél lakott, s meglepően nagy arányban vannak közöttük azok, akik az új településen továbbra is ilyen kötelékben élnek. Ennek okát az emelkedő lakáskiadásokban kell keresnünk. A növekvő lakás-rezsik nagyon sok családot — különböző generációkat — késztetnek összeköltözésre, nem tudván lakást venni vagy külön-külön lakást fenntartani. A kisváros, Vásárosnamény beköltözői szinte kizárólag családi ok — házasság, válás — miatt költöző fiatal háztartások, amelyek háromnegyed részben szülői házból érkeznek, s 50 %-ban oda is mennek. Kevés a kisvárosban a lakótelepi lakás, a családi házhoz jutáshoz pedig nincs pénz.

10. tábla A háztartások egyéb tulajdonai, %

Város	Kiskert	Üdülő	Autó	Második lakás	2 vagy több tulajdon	Semmi
Győr	9	1	42	5	0	43
Szombathely	8	6	46	4	0	36
Miskolc	10	2	31	1	0	56
Nyíregyháza	9	2	32	0	5	62
Debrecen	11	3	37	6	9	64
Vásárosnamény	54	0	29	0	0	25

A beköltöző családok anyagi helyzetét a be nem vallott jövedelmek ellenére segít megítélni az egyéb nagy értékű fogyasztási cikkek és ingatlanok birtoklása vagy hiánya (lásd a 10. táblázatot). A kiskerttulajdonosok aránya Vásárosnaményben feltűnően nagy. Ennek több oka is van: 1. a településhálózat apró láncszemekből áll Beregben, a falvak sűrűn települtek, így a környékről érkezetteknek nem feltétlenül kellett eladni kiskertjeiket, azok a városból könnyen megközelíthetőek; 2. a szülőkhöz települő egyszemélyes háztartások jó része a "készbe érkezvén" a szülők szerezte kiskertet saját tulajdonának vallotta be; 3. ok az is, hogy a Vásárosnaményhoz csatolt Gergelyiugornyán és Vitkán a városi önkormányzat parcellázása révén könnyű volt telekhez jutni.

Az üdülő és a második lakás a fiatal beköltözőknél nem jellemző ingatlan, mindhárom megyeszékhely — Győr, Szombathely, Debrecen — beköltözői közül az ezekkel rendelkezők a vezető alkalmazotti, szabadfoglalkozású, vállalkozói kategóriába tartoznak. Előzőleg láttuk azonban, hogy meglehetősen nagy — Szombathely 34%, Győr 26%, Vásárosnamény 48% — azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek új helyükön kétgenerációs családként élnek együtt. Az, hogy a gépkocsitulajdonosok aránya Győr, Szombathely és Debrecen beköltözőinél a legnagyobb (kb. 40%), összefüggésben van az ideérkezettek iskolai végzettségével és ezáltal kedvezőbb munkaerőpiaci helyzetével.

11. tábla A városba költözés oka, %

Város	Munka	Családi ok	Egyéb ok
Győr	28	50	22
Szombathely	47	42	11
Miskolc	26	52	22
Nyíregyháza	28	53	19
Debrecen	35	29	36
Vásárosnamény	12	73	15

A városba költözés okára adott válaszok (lásd a 11. táblázatot) több mint fele-kétharmada a családi és egyéb ok kategóriába tartozik. A kifejezetten munkajellegű vándorlás háttérbe

szorult. Kisebbségbe kerültek azok a válaszok, amelyek a biztos munkát jelölték meg a költözések okául. Ez felfogható egy fontos válságtünetként, mert a gazdaság gyújtópontjai a jelenlegi átalakulási szakaszban elsősorban a nagyvárosok. E települések a színterei a privatizálódó gazdaságnak, leggazdagabbak a szolgáltató ágazatok telephelyeiben, a legkülönbözőbb szervezeteknek és intézményeknek adnak otthont. Elképzelhető azonban az is, hogy a nagyvárosokat jövőendő életük színteréül választók — „egyéb okot” megjelölve a költözés motivációjaként — ugyancsak a munkára, azaz egzisztencia-teremtésre gondoltak vállalkozás vagy éppen fekete-munka formájában.

A család-orientált vándorlások előtérbe kerülése inkább azért ítéltető válságtünetnek, mert, mint fentebb már szó volt róla, a családi okok mögött igen nagy arányban állnak egyfajta gazdasági kényszerből történő "családegyesülések". Az idős és fiatal generációk jelentős része azért költözik össze, mert vagy képtelenek a fiatalok lakáshoz jutni, vagy a mai irreálisan magasra szökő lakásrezsit képtelenek a háztartások megfizetni.

A költözés egyéb okait tovább bontva is érdekes válaszok születtek. Debrecenben és Nyíregyházán a tanulást jelölték meg igen sokan az állandó beköltözés okául. A két városba tanulási célból bevándorlók között nagy arányban voltak azok a fiatalok, akik szüleik lakásvásárlása révén öröklakás-tulajdonosokká is váltak. Miskolcon az egyéb beköltözési ok mögött az olcsón megvásárolható lakások kedvező kínálata áll.

A megvizsgált városokba irányuló vándormozgalom összefoglaló jellemzői

A kérdőívek vándorlási okra rákérdező feleletei alapján a legfeltűnőbb új vonás az, hogy a városokba vándorlások ma alapvetően nem konkrét munkahelykeresési célúak. Valamennyi megyeközpont és a kisváros beköltözői is túlnyomórészt családi, illetve egyéb okot jelöltek meg a költözés motivációjaként. Ez a gazdaság egyre nagyobb mértékű privatizációjának is köszönhető. Véget ért az az időszak, amikor a népgazdasági tervekben a szükséges munkaerő száma és allokációja is meghatározott volt. A munkaerőpiac töredezetté, szegmentálttá vált, ahol a piaci szereplők nincsenek a szükséges információk birtokában. Mivel a városok a jelenlegi gazdasági átalakulás legfontosabb színterei, el kell fogadnunk, hogy az egyéb költözési okok mögött sokszor egzisztenciateremtési szándékok rejlenek vagy — a feketemunka révén — életszínvonal-megőrzési stratégiák.

A lakáshelyzetre, a jövedelmekre és a lakásfenntartási költségekre adott válaszok, és azoknak a költöző háztartások nagyságával, a háztartásfők korával, iskolázottságával és gazdasági aktivitásával való összevetése azt a következtetést engedi meg, hogy a városokba irányuló migráció számottevő része egyfajta kényszervándorlás, családi összeköltözés. A jövedelmektől elszakadó, irreálisan magasra srófolt lakásfenntartási költségek az összeköltözés védekező mechanizmusát alakítják ki a családokban. A költöző háztartások harmada egyszemélyes, bő ötöde gyermektelen házaspár. Városonként ugyan változóan, de nagy részük jött valahova, "beolvadt" egy másik háztartásba. Az idős szülő a falusi ház eladását követően nem különálló lakásba költözik, hanem a városban élő gyermekének családjához megy (a falusi házért kapott pénzzel együtt). Hosszabb ideje másutt dolgozó, önálló lakással nem rendelkező, már nem egészen fiatal diplomás a szülővárosába és a család otthonába tér vissza, házasság, váló felek a szülőknél kezdenek új életet. Bizonyítja ez persze azt is, hogy az önálló lakáshoz jutás anyagi feltételei — különösen az egyszemélyes háztartások számára — nem teljesíthetők, bérletpiac pedig nincs Magyarországon. Megjelennek azonban a vándorlók között az átlag feletti jövedelmű családi háttérrel rendelkezők is. Az egyetemi nagyvárosok beköltözői között szép számmal vannak lakástulajdonos egyetemisták, akiknek mind a lakás vásárlását, mind a lakásfenntartási költségeit a vidéki szülők fedezik. A frekvenciált városnegyedek új családiház-tulajdonosai pedig

száz négyzetméter feletti lakótereket, s 40-50 ezer forintos rezsiköltségeket vallottak be (igaz, hogy a jövedelmeiket ők eltitkolták).

Be nem vallottan, de tapinthatóan jelen van a városokban a feketegazdaság. A fekete-gazdaságnak, a legális jövedelemszerző forráson túli alkalmaknak jelentős szerepet kell játszania a háztartások jövedelmében, s az ilyen forrásokhoz való hozzájutás a városokban könnyebb. A bevallott jövedelmek összege és abból a lakásfenntartási költségekre fordított kiszámított hányad bizonyítja ezt. Nem lehet ma megélni Magyarországon úgy, hogy a lakásfenntartásra fordított összegek az összes jövedelem több mint harmadát-felét elviszik. Az emelkedő megélhetési és lakásköltségeket csak valamilyen külön jövedelemből lehet fedezni.

A beköltözők vándorlási okait, a fogadó városok adottságait és a bevándorlók demográfiai-társadalmi jellemzőit tekintve a város csoport kettéválasztható:

1. Győr, Szombathely és Debrecen régi városi múlttal rendelkező centrumok, amelyek vagy valamelyik központi szerepkörük erőssége (Debrecen egészségügyi, igazgatási centrum, iskola-város), vagy a kedvezőbb fekvés (Győr, Szombathely) miatt le tudják telepíteni az új típusú szervezeteket és/vagy külföldi vegyes-vállalatokat. Megmutatkozik ez a munkaerő-kínálatukban. Bevándorlóik harmadrésze a munkavállalást jelölte meg költözési okként. (Szombathelyen a beköltözők majdnem fele vélekedett így, ami nem annyira a legális gazdaság erősségének, mint inkább az osztrák határ közelségének, az illegális külföldi munkavállalás lehetőségének szól.) Mindhárom megyeszékhely korábban az állami lakásépítések színtere volt, az önkormányzatok tulajdonába került és privatizált lakások piaca megélénkült, tőke birtokában könnyű a lakásszerzés. A beköltözők több mint fele öröklakást vagy családi házat vett, közel felüknek van autója is. Kétharmad-háromnegyed részük érettségizett és diplomás. Az alkalmazásban állók Szombathely és Győr esetében fele részben vezető alkalmazottak, vállalkozók, szabadfoglalkozásúak és középszintű alkalmazottak. A debreceni beköltözőknek csak 30%-a tartozik a vezető alkalmazotti kategóriába, de minden városét megelőzi a tanulók, az egyetemisták nagy aránya. Debrecen beköltözői a diákok révén sok városból érkeznek, Győr beköltözőinek 20%-a fővárosi, és Szombathely is erős vonzást gyakorol más megyék lakóira.
2. A Miskolc, Nyíregyháza, Vásárosnamény város csoport beköltözői zömmel (kétharmad-háromnegyed rész) a saját megyéből érkeztek. Miskolc recesszióban levő gazdasági térség központjaként, Nyíregyháza friss nagyvárosi múltja, kiérleletlen regionális funkciói miatt még nem tud a megyén kívülről beköltözők számára vonzó centrum lenni. Vásárosnamény kisváros, vonzásköre szűk környezetére terjed ki, bevándorlói is innen érkeztek. A két megyeszékhely lakáspiaci szintén élénk, beköltözőik a lakótelepeken vásároltak a legnagyobb arányban öröklakást (Miskolc 71%, Nyíregyháza 68%). Mindkét megyeközpont az ország legnagyobb munkanélküliséggel sújtott területeinek centruma, amelyek maguk is munkaerő-felesleggel küzdenek. Mindkettő megegyezik abban is, hogy nagy, kiterjedt házgyári lakótelepeik vannak, továbbá hogy a lakótelepi lakások e két nagyvárosban nyomottak. (Miskolcon a legalacsonyabbak a nagyvárosok között.) Talán nem véletlen, hogy e két városban a legnagyobb mértékű a lakás-orientált vándorlás. Egyfajta népességcsere zajlik: a munkanélkülivé vált városi foglalkoztatottak szabadulni igyekeznek a lakótelepi lakástól, ha megvan még falusi kötődésük, s visszaköltöznek vidékre. A tőkeerős vidéki családok pedig élnek a viszonylag olcsó lakáshoz jutás lehetőségével, s gyermekeik számára lakást vesznek akkor is a városban, ha a munkavállalásnak kisebb az esélye. Miskolc beköltözői és lakásvásárlói között a legnagyobb (46%) a maximum szakmunkásképzőt végzettek aránya. A Nyíregyházán lakást vásárlók között tekintélyes helyet foglalnak el a főiskolások, akiknek lakásvásárlását a szülők finanszírozzák. A Vásárosnaményba beköltözők háromnegyed részt családi vándorlók, igen gyenge anyagi háttérrel és alacsony iskolai végzettséggel. A házassuló, váló, kétharmad részt maximum szakmunkásképzőt végzett fiatalok a szülőhöz költöznek, és nem egészen 40%-uk rendelkezik csak saját otthonnal.

Végző következtetésként elmondható, hogy a belföldi lakóhely-változtatások a 90-es években változatlan mennyiségi mutatók mellett rendkívül differenciáltakká váltak mind a vándorlás motívumait, mind a vándorlók összetételét illetően. A városok bevándorlást vonzó adottságai az egzisztencia-teremtési és/vagy a lakáshoz jutási lehetőségek körül kristályosodtak ki.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andorka R. 1975. Társadalmi mobilitás. Demográfia, 2–3. sz. 287–299. p.
- Bene L. 1975. A belső vándormozgalom három évtizede. Demográfia, 2–3. sz. 253–269. p.
- Biffi, G. 1994. Theorie und Empirie des Arbeitsmarktes am Beispiel Österreich. Wien, New York, Springer-Verl.
- Cebula, R. J. 1981. The Determinants of Human Migrations. Lexington/Mass., Toronto.
- Clarke, J. I. u.a. (Hrsg.) 1989. Population and Disaster. Inst. of British Geographers, Special Publication Series 22. Oxford, Cambridge/Mass.
- Compton, P. 1968. A magyarországi vándormozgalom vizsgálata. Földrajzi Közlemények, 16. (92) 1. sz. 51–85. p.
- Compton, P. 1969. A magyar városok belföldi vándorlási jellemzőinek többváltozós elemzése. Demográfia, 3. sz. 273–306. p.
- Compton, P. 1970. A városok közötti vándorlási áramlás Magyarországon. Statisztika Szemle, 7. sz. 751–766. p.
- Csatári B. 1993. Az Alföld fejlesztésének lehetőségei és korlátai. Társadalmi Szemle, 11. sz. 35–44. p.
- Csuti D. 1996. Nyugat-Dunántúl vándorlási jellemzői. Szakdolgozat, Kézirat, Debrecen.
- Czirják M. 1996: A magyarországi megyék állandó vándorlásának vizsgálata, Különös tekintettel Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére. Szakdolgozat, Kézirat, Debrecen.
- Dányi D. 1985. Belső vándorlás a XIX. sz. második felében. In A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Budapest, KSH. 219–255. p.
- Daróczi E. 1981. A belső vándorlás intenzitásának és térbeli szerkezetének változása Magyarországon 1960–1978 között. Demográfia, 1. sz. 37–72. p.
- Dövényi Z. 1985. A munkaerőmozgás területi jellemzőinek alakulása az Alföldön. Alföldi Tanulmányok IX. 139–160. p. Békéscsaba
- Ekéné Zamárdi I. 1994. A belső vándorlások és az Alföld. In Az alföldi út kérdőjelei. Alföld-konferencia. Békéscsaba, 221–223. p.
- Ekéné Zamárdi I. 1995. A migráció és nemzetközi kutatása. Közlemények a Debreceni KLTE Földrajzi Intézetéből. Debrecen, 293–312. p.
- Ekéné Zamárdi I. 1996. A Debrecenbe bevándorlók társadalmi jellemzői. Tanulmányok Debrecen városföldrajzából II. Szerk. Süli-Zakar I. Debrecen, 117–141. p.
- Ekéné Zamárdi I. 1996. A határmentiség tükröződése a vándorlásban. Határon innen, határon túl. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia. Szerk. Pál Á. — Szónokyné Ancsin G. Szeged, 52–63. p.
- Enyedi Gy. 1988. A városnövekedés szakaszai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (szerk.) 1993. Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. 1994. Területfejlesztés, regionális átalakulás a posztoszocialista Magyarországon. Társadalmi Szemle, 8–9. sz. 133–140. p.
- Enyedi Gy. 1994. Der Wandel postsozialistischer Städte. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, 136. Jg., Wien, 53–70. p.
- Enyedi Gy. 1996. Regionális folyamatok Magyarországon az átmeneti időszakban. Budapest.
- Fassmann, H. 1993. Arbeitsmarktsegmentation und Berufslaufbahnen. Wien, Verl.d. ÖAW.
- Franz, P. 1984. Soziologie der räumlichen Mobilität. Campus Studium 556. Frankfurt/M., New York.
- Gatzweiler, H.-P. 1975. Zur Selektivität interregionaler Wanderungen. Forschungen z. Raumtw. 1. Bonn — Bad Godesberg.
- Genosko, J. 1980. Zur Selektivität räumlicher Mobilität. Kölner Z. f. Soziologie u. Sozialpsychologie 32, 726–745. p.
- Hablicsek L. 1995. Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. KSH Népességtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 54. köt.
- Hoffmann-Nowotny, H.-J. 1988. Paradigmen und Paradigmenwechsel in der sozialwissenschaftlichen Wanderungsforschung. In Jaritz, G. — Müller, A. (Hrsg.): Migration in der Feudalgesellschaft. Frankfurt/M., New York. 21–42. p.
- Illés S. 1994. A területi mobilitás volumenének változásai. Statisztikai Szemle, 543–555. p.

- Ipsen, D.* 1981. Segregation, Mobilität und die Chancen auf dem Wohnungsmarkt. *Z. f. Soziologie* 10. 256—272. p.
- Mammy, U.* 1977. Räumliche Aspekte der sozialen Mobilität in der Bundesrepublik Deutschland. *Z. f. Bev.* 3 (4). 23—49. p.
- Marek, K.* 1980. Inter- und intraregionale Mobilität. Schriftenreihe d. Bundesinst. f. Bev.forschung 8. Boppard.
- Mitchneck, B. A.* 1991. Geographical and Economic Determinants of Interregional Migration in the USSR, 1968—1985. *Soviet Geography* 32. 168—189. p.
- Nemes Nagy J.* 1995. Soprontól Nyíradonyig. Városok a piacgazdasági átmenetben. Comitatus.V. 8—9. 15—23. p.
- Papp A.* 1965. Észak-Tiszántúl mezőgazdaságának munkaerőhelyzete. *Földrajzi Értesítő*, 14. 1. sz. 93—112. p.
- Papp A.* 1978. Észak-Tiszántúl középső részének központjai, területi elrendeződésük, potenciáljuk. *Földrajzi Közlemények*, 26. (102) 3. sz. 269—279. p.
- Petersen, W.* 1972. Eine allgemeine Typologie der Wanderung. In *Széll, G.* (Hrsg.) Regionale Mobilität. Nymphenburger Texte z. Wiss. 10. München, 95—114. p.
- Ravenstein, E. G.* 1885/89. The Laws of Migration. *Journal Royal Stat. Soc.* 48. 167—227. p. 52. 241—301. p.
- Rechnitzer J.* 1993. Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. MTA RKK Győr.
- Richter, U.* 1994. Geographie der Arbeitslosigkeit in Österreich, Wien.
- Sárfalvi B.* 1964. A mezőgazdasági népesség elvándorlásának gazdaságföldrajzi kérdései. *Földrajzi Közlemények*, 12. (88.) 2. sz. 97—112. p.
- Sárfalvi B.* 1965. A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schweitzer, W.* 1978. Modelle zur Erfassung von Wanderungsbewegungen. Schriften z. wirtschaftswiss. Forschung 129. Meisenheim.
- Skeldon, R.* 1990. Population Mobility in Developing Countries. London, New York.
- Süli-Zakar I.* 1990. Bihar: Térbeli hátrányok — Társadalmi problémák. Debrecen—Berettyóújfalu, (Béres Csabával együtt)
- Süli-Zakar I.* 1992. Kelet-Magyarország társadalmi-gazdasági leszakadása. In Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok—Adria térségében. XXXIV. Georgikon Napok, Szerk. *Ligetvári F.-né.* Keszthely, 97—110. p.
- Szabadi E.* (szerk.) 1963. Bevezetés a demográfiába. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Tóth J.* 1988. Urbanizáció az Alföldön. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth J. — Tánczos-Szabó L.* 1975. A migráció területi-strukturális analízise (Békéscsaba példáján). *Földrajzi Közlemények*, 23. (99) 3—4. sz. 325—335. p.
- Tóth J.* 1988. A területi érdekérvényesítés kérdése és az Alföld térszerkezeti egységei. *Alföldi Tanulmányok*, XII. Békéscsaba, 100—114. p.
- Wagner, M.* 1989. Räumliche Mobilität im Lebensverlauf. Stuttgart.
- Weber, P.* 1982. Geographische Mobilitätsforschung. Erträge der Forschung 179. Darmstadt.
- Wolpert, J.* 1965. Behavioral Aspects of the Decision to Migrate. *Papers Regional Science Assoc.* 15. 159—169. p.
- Zelinsky, W.* 1971. The Hypothesis of the Mobility Transition. *Geogr. Rev.* 61. 219—249. p.
- Zipf, G.K.* 1946. The P 1 . P 2/D Hypothesis. *Amer. Soc. Rev.* 11. 677—686. p.